وبینار بهره‌وری بخش صنعت

مصطفی محمدی
هیات علمی موسسه مطالعات وپژوهش‌های بازرگانی

وبینار حاضر که در اواخر سال ۱۳۹۹ تشکیل شد، روند بهره‌وری صنعتی را از جنبه‌های نظری و کاربردی و اجرایی مورد تحلیل قرار داد. سخنران اصلی وبینار «مصطفی محمدی»، کارشناس ارشد مدیریت صنایع هستند که گزارش ایشان توسط «امیر خالصی» مدیر گروه کلان سازمان برنامه، «علیرضا امینی» هیات علمی دانشگاه و «هوشیار فقیهی» کارشناس بهره‌وری، تکمیل و تحلیل شده است.

در خصوص بهره‌وری

بهره‌وری راهبردی است که افزایش آن در دهه‌های اخیر به عنوان کلید حل مسئله رشد و پیشرفت اقتصاد مطرح شده است. بر این اساس بسیاری از کشورها با محور قرار دادن بهره‌وری، توانسته‌اند بخش قابل‌توجهی از عملکرد رشد اقتصادی را از این طریق به دست آورند. در واقع بخش مهمی از ناکامی‌های سیاست‌های اقتصادی و عدم دستیابی به رشدهای بالاتر اقتصادی در کشورهای درحال‌توسعه نیز نتیجه عدم توجه به اجرای سیاست‌های افزایش بهره‌وری است. اجرای سیاست‌های اقتصادی که عمدتا برای طرف تقاضای اقتصاد طراحی‌شده نتوانسته تحول خاصی در روند رشد اقتصادی بوجود آورد، لذا برای دستیابی به رشدهای بالاتر باید به عوامل و منابع دیگر در طرف عرضه نیز توجه کرد. «سازمان بهره‌وری آسیایی» (۱) بهره‌وری را نگرشی واقع‌بینانه به زندگی می‌داند که حاصل آن بیشترین استفاده از فکر، هوش و منابع است و «آژانس بهره‌وری اروپا» (۲) بهره‌وری را درجه استفاده مؤثر از هریک از عوامل تولید دانسته و معتقد است که بهره‌وری یک دیدگاه فکری است که همواره بهبود مستمر را پیگیری می‌کند. با توجه به تعاریف مذکور می‌توان استنباط کرد که رشد مستمر بهره‌وری مربوط به عوامل درونی اقتصاد است. در یک دسته‌بندی ساده نظریه‌های رشد به دو دسته نظریه‌های رشد برونزا و درونزا تقسیم می‌شوند. به وجود آمدن نظریات رشد درونزا، باعث مطرح‌شدن تأثیر عواملی چون سرمایه انسانی، تحقیق و توسعه، فناوری اطلاعات و ارتباطات و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر جزء باقی مانده رشد به صورت درونزا شدند. نظریه‌های رشد درونزا، عمدتا به دو شاخه تقسیم می‌شوند که یکی مبتنی بر سرمایه انسانی است که رشد بلندمدت پایدار را ناشی از انباشت سرمایه انسانی می‌داند و دیگری مبتنی بر تحقیق و توسعه یا اقتصاد اندیشه‌هاست. تحقیق و توسعه به‌صورت مستقیم سطح فنّاوری را از طریق نوآوری و به‌صورت غیرمستقیم از طریق افزایش ظرفیت شرکت‌ها، برای جذب بیشتر اثرات سرریز فنّاوری تحت تأثیر قرار داده و باعث افزایش بهره‌وری می‌شود. سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی از طریق اثرات سرریز

فنّاوری و تحقیق و توسعه بر اقتصاد کشور میزبان تأثیر گذاشته و بهره‌وری را بالا می‌برد. همچنین در دو دهه اخیر اقتصاددانان به نقش نهادها، قوانین و مقررات و سیاست‌های دولت تأکید می‌کنند.

هدف‌گذاری بهره‌وری در برنامه‌های توسعه ایران

در خصوص ایران، اگرچه سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی یکی از عوامل رشد بهره‌وری در نظرات مطرح است با این وجود در کشور شواهدی مبنی بر انتقال دانش به معنی بومی‌سازی فناوری از سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی وجود ندارد و در مقابل توجه به تحقیق و توسعه و همکاری با شرکت‌های بین‌المللی، به نتایج پایدار و اثربخش منجر شده است. در برنامه دوم توسعه در قالب تبصره (۳۵) فقط حکم کلی برای ارتقاء بهره‌وری مدنظر قرار گرفت ولی هدف‌گذاری کمی تعیین نشده است، در برنامه سوم توسعه اگرچه در متن قانون به موضوع بهره‌وری اشاره نشده، با این وجود بر اساس مصوبه هیات وزیران، دستگاه‌های اجرایی مکلف به طراحی شاخص‌ها، تحلیل عوامل، برنامه‌ریزی و اجرای چرخه بهره‌وری با هماهنگی سازمان بهره‌وری شدند. در برنامه چهارم توسعه علاوه بر حکم، هدف‌گذاری تحقق ۳۰ درصد رشد اقتصادی از محل بهره‌وری گنجانیده شد، اما سازوکار تقسیم‌کار و مدل حاکمیت بهره‌وری ارائه نشد، بطوریکه بر اساس ماده (۵) قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی مقرر شده بود از ۸ درصد رشد اقتصادی کشور، ۵/۵ درصد از محل ایجاد ظرفیت‌های جدید در حوزه نیروی انسانی و سرمایه و ۲/۵ درصد از محل ارتقای بهره‌وری نیروی کار و سرمایه تامین شود بنابراین نرخ‌های بهره‌وری نیروی کار، سرمایه و کل عوامل تولید به ترتیب به‌اندازه ۳/۵، یک و ۲/۵ درصد هدف‌گذاری شد. طبق ماده (۷۹) برنامه پنجم توسعه سهم بهره‌وری در رشد اقتصادی به یک‌سوم در پایان برنامه هدف‌گذاری و دستگاه‌ها مکلف به تدوین برنامه جامع بهره‌وری کشور شدند. همچنین در ماده (۳) برنامه، اهداف کمّی متوسط رشد سالانه ارزش‌افزوده و بهره‌وری کل عوامل صنعت:۹/۳ و ۲ درصد و همچنین متوسط رشد سالانه ارزش‌افزوده و بهره‌وری کل عوامل تولید بخش معدن ۸/۸ و ۲/۴ تعیین شد. در برنامه ششم فرآیند تکوینی به مرحله بهتری رسیده چرا که علاوه بر حکم و هدف‌گذاری، مدل حاکمیت بهره‌وری نیز تا حدی مشخص‌شده و نقش‌گذاری‌ها و جانمایی‌های لازم صورت گرفته، بطوریکه تحقق حدود یک سوم از رشد اقتصادی کشور از محل ارتقاء بهره‌وری به‌عنوان یکی از رویکردهای مهم توسعه‌ای در برنامه‌های ۵ ساله هدف‌گذاری شده است. همچنین در ماده (۳) برنامه ششم، به‌منظور دستیابی به رشد اقتصادی متوسط سالانه هشت درصد، متوسط رشد سالانه ارزش‌افزوده صنعت و معدن ۹/۳ و ۸/۸ درصد و متوسط رشد سالانه بهره‌وری کل عوامل تولید صنعت و معدن ۲/۰ و ۲/۴ درصد هدف‌گذاری شده است.

روند بهره‌وری بخش صنعت و معدن

عملکرد بخش صنعت و معدن در تحقق اهداف بهره‌وری طبق ۵ برنامه توسعه اخیر نشان می‌دهد در ۴ سال پایانی برنامه دوم توسعه که در سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۸ به اجرا درآمد، رشد بهره‌وری نیروی کار بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۲،۹ و ۱۱،۵ درصد، رشد بهره‌وری سرمایه بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۳،۲ و ۱۲،۴ درصد و رشد بهره‌وری کل عوامل تولید بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۱،۲ و ۱۰،۹ است. درواقع در این برنامه به دلیل افزایش استفاده از ظرفیت‌های بیکار تولید و محدودیت‌های ارزی ناشی از سررسید وام‌های ارزی، واردات با محدودیت روبرو شد و متعاقب آن توجه به ساخت داخل افزایش یافت. در برنامه سوم توسعه، وضعیت بهره‌وری به نسبت برنامه دوم اندکی بهبود یافت، به‌طوری‌که در برنامه سوم که طی سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳ به اجرا درآمده، رشد بهره‌وری نیروی کار بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۷،۱ و ۵،۴ درصد، رشد بهره‌وری سرمایه بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۰،۲ و ۵،۸ درصد و رشد بهره‌وری کل عوامل تولید بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۳،۲ و ۲،۸ درصد گزارش شده است. در این دوره بهبود نسبی روابط خارجی و افزایش سرمایه‌گذاری خارجی، تسهیل واردات کالاهای نیمه ساخته منجر به رشد سالانه بیش از ۱۵ درصدی تشکیل سرمایه ثابت صنعت و معدن شد.

در برنامه چهارم توسعه که با رویکرد هم‌پیوندی با اقتصاد جهانی و عبور از اقتصاد منبع محور به یک اقتصاد دانش‌بنیان طی سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۹ به اجرا درآمد، تدوین سند ملی توسعه صنعت و معدن، نظام ملی نوآوری و تهیه برنامه جامع توسعه علم و فناوری و افزایش سرمایه‌گذاری در پژوهش به دولت تکلیف می‌شود. بررسی عملکرد بهره‌وری در برنامه چهارم توسعه حاکی از آن است که رشد بهره‌وری نیروی کار بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۷،۷ و ۱۷،۷ درصد، رشد بهره‌وری سرمایه بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۱،۷ و ۵،۱ درصد و رشد بهره‌وری کل عوامل تولید بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۴

و ۷٫۱ درصد تحقق‌یافته است. البته این شاخص‌ها متاثر از بهای نفت ۱۲۰ دلاری همزمان با رشد صنعت به دلیل اجرای طرح مسکن مهر، محدودیت واردات به دلیل بحران مالی سال ۲۰۰۸ بوده است بطوریکه با بروز زمینه‌های بیماری هلندی در اقتصاد، نرخ تشکیل سرمایه ثابت صنعت و معدن با کاهش شدید نسبت به برنامه قبلی به ۵٫۵ درصد می‌رسد.

در برنامه پنجم توسعه طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۵، برای اولین بار بهبود محیط کسب‌وکار و همچنین عضویت در سازمان جهانی تجارت مدنظر قرار گرفت با این وجود تحت تأثیر بیماری هلندی اقتصاد کشور ناشی از افزایش شدید قیمت نفت در اواخر سال‌های برنامه چهارم، آغاز تحریم‌های بین‌المللی علیه کشور و اجرای فاز اول هدفمندی یارانه‌ها روند نزولی شاخص‌های بهره‌وری آغاز گردید بطوریکه طی این برنامه نرخ رشد تشکیل سرمایه ثابت بخش صنعت و معدن ۱۱/۲- شد. همچنین رشد بهره‌وری نیروی کار بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۲٫۵ و ۳٫۹ درصد، رشد بهره‌وری سرمایه بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۱٫۴ و ۴٫۱ درصد و رشد بهره‌وری کل عوامل تولید بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۰٫۸ و ۱٫۶ درصد تحقق یافت. در سال‌های انتهایی برنامه پنجم و آغازین برنامه ششم تحت تأثیر فضای برجام شاخص بهره‌وری کمی بهبود یافت بطوریکه در ۲ سال ابتدایی برنامه ششم توسعه که در سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۷ به اجرا درآمد، رشد بهره‌وری نیروی کار بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۱۲٫۴ و ۱٫۴ درصد، رشد بهره‌وری سرمایه بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۴٫۴ و ۶٫۹ درصد و رشد بهره‌وری کل عوامل تولید بخش‌های صنعت و معدن به ترتیب ۹ و ۴٫۶ درصد تحقق یافت. درواقع افزایش تولید ناشی از کاهش فشار تحریم‌های و استفاده از ظرفیت‌های بیکار تولید منجر به بهبود بهره‌وری در این سال‌ها شد،

در حال حاضر پیش‌بینی می‌شود تحت تأثیر سیاست فشار حداکثری و تحریم‌های یکجانبه آمریکا احتمالا حداقل در سال ۱۳۹۸ چشم‌انداز مثبتی برای رشد بهره‌وری بخش صنعت و معدن مشاهده نشود.

مقایسه جایگاه بهره‌وری در ایران و دیگر کشورها

آمار گزارش دوره ۲۰۱۹- ۲۰۰۰ سازمان آسیایی بهره‌وری، نشان می‌دهد ایران در میان ۲۷ کشور مورد بررسی، جزء پنج کشور با پایین‌ترین سهم بهره‌وری در رشد اقتصادی را داراست و با ۷ درصد سهم بهره‌وری کل عوامل تولید در رشد اقتصادی پس از کشورهای نپال، ویتنام و بنگلادش پایین‌ترین جایگاه را در میان کشورهای عضو سازمان بهره‌وری آسیایی را دارد. چنانچه براساس آمارهای مرکز آمار ایران طی دوره ۹۶-۱۳۷۵، به تبیین میزان تغییر شاخص‌هایی نظیر سهم ارزش‌افزوده از محصول ناخالص داخلی، درصد شاغلان دارای آموزش عالی، متوسط سال‌های تحصیل شاغلان، سهم هزینه آموزش کارکنان از ارزش‌افزوده، سهم هزینه‌های تحقیق و توسعه از ارزش‌افزوده، شاخص مقیاس تولید، سهم صادرات مستقیم از ارزش ستانده و نسبت تشکیل سرمایه ثابت به ارزش‌افزوده بپردازیم، این نکته حاصل می‌شود که مهم‌ترین چالش‌های بهره‌وری پایین بخش صنعت و معدن، ۱- فضای کسب‌وکار نامناسب، ۲- وجود ظرفیت‌های بیکار به دلایلی مانند فرسودگی ماشین‌آلات و تجهیزات، ۳- به‌روز نبودن فنّاوری، ۴- تحریم‌های بین‌المللی و ۵- کم‌توجهی به فعالیت‌های تحقیق‌وتوسعه و نوآوری در بنگاه‌ها است که نتیجه آن کیفیت پایین محصولات و یا قیمت تمام‌شده بالاست، اتکاء بیش‌ازحد به بازار داخل به دلایل تحریمی، کم‌توجهی به آموزش حرفه‌ای کارکنان، کم‌توجهی به تولید محصولات با ارزش‌افزوده بالا و خدمات پس از فروش و زیاد بودن اتلاف‌ها در فرایندهای تولید و فروش و کم‌توجهی به فروش خدمات فنی و مهندسی نیز از رویکردهای مخل رشد بهره‌وری به شمار می‌رود.

نگاه سازمان برنامه و بودجه

معاون امور اقتصاد کلان سازمان برنامه و بودجه کشور، جناب امیر خالصی، پیش‌نیاز رشد بهره‌وری در اقتصاد کشور را تعهد و باور به اهمیت بهره‌وری نزد تصمیم گیران و تصمیم سازان اقتصاد کشور دانستند که متأسفانه حداقل طی ۵ برنامه اخیر توسعه کشور، این موضوع آنطور که شایسته بوده، بدان پرداخته نشده است. به نظر ایشان دومین عامل عدم توجه جدی فعالان اقتصادی به موضوع بهره‌وری مربوط به تشدید شرایط نااطمینانی در اقتصاد است. افزایش متغیرهای مؤثر بر تغییر قوانین و شاخص‌های کلان اقتصاد کشور عمدتاً متأثر از اقتصاد سیاسی عامل دیگری برای کاهش اولویت شاخص بهره‌وری در اقتصاد کشور است.

دیدگاه صاحبنظران

در ادامه این نشست مهندس هوشیار فقیهی ابتدا با تأکید بر اینکه ثبات شرایط کلان اقتصادی بستر توسعه بهره‌وری است، تشریح نمودند تا زمانی که ارزش‌افزوده فعالیت‌های سوداگرایانه نظیر سرمایه‌گذاری در ارز، زمین و طلا بدون انجام فعالیت مولد،

ارزش‌افزوده به‌مراتب بالاتر و کم‌خطری نسبت به فعالیت‌های مولد داشته باشد، قطعاً حمایت‌ها و تشویق فعالان اقتصادی به تفکر بهره‌وری و بهبود کیفیت و کمیت تولید نتیجه اثربخشی نخواهد داشت. وی با بیان اینکه تهیه گزارش‌های مرتبط با بهره‌وری بخش‌های مختلف اقتصادی و تبیین ایرادات این حوزه مسبوق با سابق و عمدتاً روندهای نوسانی تغییر خواستی طی ۳۰ سال اخیر نداشته است. ایشان تأکید کردند تبیین آمار و ارقام حوزه بهره‌وری تنها بخش کوچکی از اقدامات جهت بهبود بهره‌وری است. مهندس فقیهی با بیان اینکه ذکر و اطلاع‌رسانی موضوعات مرتبط با بهره‌وری با هدف حساس نمودن تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان به موضوع بهره‌وری اقدامی مناسب در این حوزه است؛ بااین‌وجود مناسب است در عوض تمرکز صرف برنامه‌های این بخش با عنوان برنامه‌های بهبود بهره‌وری، نیاز است متغیرهای مؤثر بر بهره‌وری هدف برنامه‌ریزی قرار گیرد. درواقع مناسب عنوان برنامه‌های ارتقای بهره‌وری به موضوعاتی نظیر برنامه‌های مرتبط با خوشه‌سازی، افزایش مقیاس تولید، کاهش قیمت تمام‌شده، افزایش تحقیق و توسعه، افزایش کمیت و کیفیت تولید و ... تغییر یابد. مهندس فقیهی با بیان اینکه در حوزه بهره‌وری به میزان کافی به مستندات و آمار پرداخته شده است، برای انجام اقدام عملی در حوزه بهره‌وری، تکمیل زنجیره ارزش تولید کالای استراتژیک (نظیر تولید مرغ) پیشنهاد دادند. در تشریح این پیشنهاد فقیهی توضیح دادند با توجه به سرمایه‌گذاری قابل‌توجهی که در حوزه تولید کالاهای اساسی در کشور انجام‌شده، نیاز است با هدف بهبود بهره‌وری تکمیل زنجیره تولید کالاهای اساسی در کشور برنامه‌ریزی شود.

در ادامه میزانی نماینده سازمان مدیریت صنعتی در کمیته بهره‌وری وزارت صمت به تشریح اقدامات آن سازمان در راستای انجام طرح‌های بهبود بهره‌وری پرداخت و شیوه‌نامه اجرای طرح جامع مدیریت بهره‌وری جهت عملیاتی کردن آن در کلیه سازمان‌ها و زیر بخش‌های وزارت صمت را ارایه دادند. میزانی تعریف برنامه‌های بهبود بهره‌وری بدون توجه به تعریف منابع مالی اجرای برنامه را یکی از مهم‌ترین دلایل شکست برنامه‌های بهبود بهره‌وری در کشور دانست. ایشان با تأکید بر مشکلات حقوقی تأمین منابع مالی اجرای پروژه‌های بهبود بهره‌وری از محل عواید مالی ناشی از رشد بهره‌وری، خواستار سرمایه‌گذاری دولت و یا ایجاد صندوق بهره‌وری جهت تأمین مالی پروژه‌های بهبود بهره‌وری شد.

در پایان امینی (عضو هیات علمی دانشگاه آزاد تهران مرکز) با بیان اینکه بررسی روند بهره‌وری بخش صنعت و معدن متناسب با برنامه‌های توسعه حاکی از آن است که استراتژی‌های رشد صنعت و معدن کشور طی ۵ برنامه توسعه عمدتاً مبتنی بر رشد سرمایه‌گذاری و یا رشد اشتغال بنا نهاد شده است، بر نیاز بخش صنعت و معدن برای تدوین استراتژی رشد همزمان تولید، اشتغال و بهره‌وری تأکید کردند. در ادامه ایشان با تشریح علل افت بهره‌وری کل عوامل در شرایط تحریمی، تدوین برنامه رشد بخش صنعت و معدن با ۲ سناریو کاهش تحریم و عدم‌تغییر شرایط تحریمی را ضرورت‌های یک سال آینده وزارت برشمردند. ایشان در تبیین دلایل افت بهره‌وری در شرایط تحریم، به عواملی نظیر بی‌ثباتی شرایط کلان اقتصادی، کاهش مصارف خانوار و متعاقب آن کاهش خرید و کاهش تولیدات کشور، رشد شتابان نرخ ارز، کاهش تجارت و چالش‌های مربوط تأمین مواد اولیه را تشریح نمودند. بر این اساس در شرایط تحریمی حمایت از توسعه سرمایه‌گذاری در راستای تکمیل زنجیره ارزش کالاهای استراتژیک، اولویت پرداخت تسهیلات بانکی به صنایع مولد به‌شرط نداشتن مشکلات در ساختار مالی بنگاه، حمایت از فعالیت‌های تحقیق و توسعه بنگاه‌ها، گسترش آموزش‌های فنی و حرفه‌ای با تعامل و استفاده از امکانات بنگاه‌ها، استفاده بیشتر از ظرفیت‌های بازارهای منطقه‌ای و حمایت از بازار سرمایه را، از اولویت‌های پیشنهادی سیاست‌های بهبود بهره‌وری در بخش صنعت و معدن برشمردند.